

Н.І. Земзюліна

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК У ПРОЦЕСІ ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ У СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО В СРСР (1920 – ТІ РР.)

Розкрито особливості правового та соціального захисту працюючих жінок. Вказано на утилітарне ставлення держави до практичного вирішення жіночого питання. Наголошено на широкому спектрі правових норм із захисту прав жінок, пов'язаних із біологічними функціями. Розкрито класовий та ідеологічний характер правових норм.

The article deals with the peculiarities of the legal and social protection of working women. Highlights the utilitarian attitude of the state to solve practical women's issues. It is noted for a wide range of legal provisions to protect women's rights related to biological functions. Disclosed class and ideological nature of law.

У контексті змін, що відбуваються на пострадянському просторі, звернення до проблеми суспільних та статевих ролей є актуальним як в науковому, так і в практичному аспектах. У зв'язку з активізацією міждисциплінарних напрямів у новітній вітчизняній історіографії розширення тематики та проблематики історичних досліджень пов'язується з розробкою нових підходів: історії ментальності, повсякденності, економічної та гендерної історії. У 1920 – 1930-ті рр. жіночий рух розвивався у межах політики щодо залучення жінок у суспільне виробництво та політичне життя, статями, формування нових канонів жіночності. Всебічне дослідження історичного досвіду жіночого руху у 1920-х роках має особливе значення для аналізу подальшої державної гендерної політики, дозволяє переосмислити історію та сучасний стан проблеми адаптації жінок до змін, що відбуваються.

В історіографії питання, дотичні до нашої теми, знайшли відображення у авторських напрацюваннях [1 – 7]. Водночас, зважаючи на багатоаспектність гендерної історії, не всі аспекти розкрито повною мірою. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити заходи радянської влади із залучення жінок до суспільного виробництва крізь призму соціальних гарантій та правових норм.

Офіційні радянські видання і наукові дослідження одноголосно стверджували, що головним, визначальним моментом фактичної рівноправності жінки в суспільстві є її участь у суспільній праці. Праця – це основа емансипації жінки, її економічної незалежності. Праця сприяє розвитку особистості жінки, підвищує її роль у житті суспільства і сім'ї, дає їй моральне задоволення [8, 44–45]. Уявлення про те, що жінка може і не працювати в суспільному виробництві, було відсутнє у радянській суспільній свідомості.

Відзначено, що залучення жінок у суспільне виробництво зумовлювалося не стільки потребами емансипації, скільки потребами модернізації радянської економіки, її трансформацією з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну. Як відомо, будь-яка модернізація, навіть якщо вона має характер природної еволюції, супроводжується суспільними потрясіннями. Це процес конфліктний, болісний, особливо тоді, коли природну еволюцію підміняє

планована революція, як це було в радянському суспільстві.

Модель рівності між статями у сфері праці, яку в Східній Європі намагались реалізувати, була сформульована К. Марксом, Ф. Енгельсом, а потім В. Леніним. В її основі лежала ідея необхідності «звільнення жінки» від домашньої експлуатації, а у сфері зайнятості – «підтягування» її становища до становища чоловіка. За цією моделлю становище чоловіка (як у сфері зайнятості на ринку праці, так і в сім'ї) приймалося за еталон і коригуванню не підлягало. Для перетворення цієї моделі з теорії в практику використовувалися нижченаведені методи.

По-перше, законодавче оформлення рівності між статями. З цією метою протягом досить короткого періоду були видані законодавчі акти, що визначали рівність між чоловіками і жінками за основними параметрами зайнятості: 1917 р. – постанова радянського уряду про запровадження рівної оплати чоловіків і жінок за рівну працю; 1918 р. – Декрет «Про заробітну плату робітників та службовців у радянських установах» визначив мінімум зарплати дорослому робітнику без урахування статі.

По-друге, ліквідація економічної, а багато в чому і виховної функції сім'ї, повне звільнення жінок від «дрібної, такої, що не містить у собі нічого, що хоч якимось сприяло б розвитку», домашньої роботи. Це положення мало бути здійснене шляхом передачі всіх сімейно-побутових обов'язків жінки суспільному виробництву (державі). Оскільки соціалізм припускав найвищий розвиток суспільних продуктивних сил, він уважався несумісним із домашнім господарством – найменш продуктивною формою людської праці. Був навіть підрахований вигравш від продуктивності праці при переході від домашньої організації побуту до суспільної. Так, за підрахунками академіка Струмиліна, продуктивність праці при суспільному побутовому обслуговуванні мала б зрости порівняно з домашнім господарством у п'ять разів [9, 5]. Почалася робота з розвитку мережі домашніх кухонь, їдалень, ясел, дитячих садків тощо. Особлива увага приділялася збільшенню кількості ясел для дітей до трьох років, оскільки догляд за дітьми саме цього віку віднімає у жінки найбільше часу. Пріоритет віддавався тривалій і цілодобовій формі ясельного обслуговування, бо вважалося, що саме так можна найбільшою мірою сприяти побутовому розкряпаченню жінки, залученню її у виробництво, її культурному зростанню. У довгостроковій перспективі планувалися розгортання великих комунальних механізованих пралень при житлових будинках, організація пошивних і ремонтних майстерень тощо.

По-третє, максимально можливе залучення жінок у суспільне виробництво. Передбачалося, що у сфері професійної зайнятості чоловіки і жінки, звільнені від домашнього «рабства», мають рівні права, однак у періоди, пов'язані з народженням дітей, жінки мають певні пільги.

З метою реалізації цього напрямку роботи в 1917 р. було ухвалено Постанову Раднаркому «Про відпуски», якою жінкам надавалося право на звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 16 тижнів із виплатою допомоги в розмірі повного заробітку (у той час це була найтриваліша відпустка у світі). Того ж року був також

ухвалений Декрет «Про восьмигодинний робочий день» (у ньому встановлювалися обмеження застосування праці жінок на понаднормових і нічних роботах). У 1922 р. було створено низку кодексів та інших комплексних законодавчих актів України, зокрема і Кодекс законів про працю (далі – КЗпП), який був уведений в дію 15 листопада 1922 р. [10, 751]. Особливістю цього законодавчого акту було те, що він уже містив систему норм, які встановлювали особливості регулювання праці жінок. Ця система передбачала: 1) пільги щодо залучення до трудової повинності для чоловіків старших 45 років та жінок – старших 40 років; вагітним жінкам на період 8 тижнів перед пологами та протягом 8 тижнів після пологів, жінок, що годували груддю, а також жінок, які мали дітей до 8 років, якщо не було кому їх доглядати (ст. 13 КЗпП). Якщо застрахована жінка звільнялася від дитини, то питання про термін звільнення її від роботи вирішував у загальному порядку лікар, а якщо потрібно було продовжити відпустку понад два тижні – лікарсько-контрольна комісія; 2) заборону використання праці жінок в особливо важких і шкідливих для здоров'я виробництвах, на підземних роботах. На виконання цієї норми Постановою Народного Комісаріату Праці СРСР № 53/325 від 24 лютого 1925 р. [11] був затверджений перелік особливо важких і шкідливих робіт, на яких було заборонено працювати жінкам, а постановою Наркомпраці від 4 березня 1921 р. – запроваджено максимальні норми перенесення ваги для жінок. Ця постанова запровадила такі правила: жінок не можна було призначати на роботи, пов'язані тільки з перенесенням чи перевезенням предметів вагою понад 10 фунтів (4,1 кг). Переносити й перевозити важкі предмети в межах згаданих норм дозволялося тільки тоді, коли ця робота була безпосередньо пов'язана з постійною професійною роботою жінки й забирала не більше як одну третину її робочого часу. Як виняток дозволялося використовувати жінку спеціально для перенесення важких предметів у межах установлених норм, але на це був потрібен дозвіл інспектора праці на точно визначений час, і про це необхідно було шоразу повідомляти окружну управу охорони праці.

Зважаючи на витіснення жінок із виробництв, НКП СРСР дав розпорядження від 13 квітня 1925 р., щоб надалі дозволяти працювати жінкам в усіх галузях виробництва, крім тих особливо шкідливих виробництв, де жіноча праця взагалі була заборонена. Ці дозволи мали видавати органи охорони праці за погодженням із профспілками і повідомленням про це НКП УРСР. Такі дозволи належало видавати і тоді, коли нічні роботи запроваджувалися на виробництві вперше. Усіх вагітних жінок і жінок, які годують дітей, належало перевести на денні роботи [12]. Ст. 130 КЗпП встановлювала, що «жінки й особи, що не досягли 18 років, не можуть працювати вночі». З цього правила були винятки. Наркомпраці, за погодженням з ВУРПС, було надано право дозволяти дорослим жінкам працювати уночі в тих галузях виробництва, де це було викликано виробничою необхідністю. Так, зважаючи на те, що телеграфні й телефонні станції працювали цілодобово і те, що в цих установах працювали переважно жінки, Наркомпраці постановою від 2 лютого 1923 р. тимчасово дозволив жінкам працювати

на цих роботах уночі, крім вагітних жінок і тих жінок, що годували немовлят [13].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1926 р. було встановлено, що на сезонних роботах жінки можуть працювати вночі, за винятком вагітних жінок і тих, що годують немовлят [14]. Статтею 131 КЗпП заборонялося використання праці вагітних жінок на нічних та понаднормових роботах: «жінки вагітні й ті, що годують немовлят, уночі й позачергово працювати не можуть».

Тривалість робочого дня для жінок віком від 16 до 18 років не могла бути довше шести годин. Робочий день для жінок на тютюнових фабриках становив сім годин [15]. Педагоги й виховательки в установах для дефективних дітей мали працювати п'ять годин на добу, а після нічного чергування – відпочивати 42 години [16]. Робочий день для сезонних робітниць, які не досягли 18 років, не міг перевищувати шести годин, а робітниця до 16 років – чотирьох годин. Для співробітниць Народного комісаріату пошти і телеграфів, управліль уповноважених при РНК УСРР і управліль округів зв'язку було встановлено 7-годинний робочий день [17]. Робочий час для стенографісток, що постійно працювали в установах, установлювався в межах 36 годин на тиждень, причому кожній годині стенографування відповідало п'ять годин розшифрування [18]. Згідно з постановою Наркомпраці СРСР від 27 лютого 1926 р. у Міжнародний день робітниць 8 березня жінок належало звільняти від роботи на дві години раніше, за винятком жінок, які працювали на телеграфі, телефоні, у лікарнях, на транспорті і у громадських їдальнях. Жінкам, які працювали від штуки, за недопрацьовані дві години в день 8 березня встановлювався заробіток за їхніми тарифними ставками.

Заборонялося направляти жінок у відрядження без їхньої згоди, починаючи з п'ятого місяця вагітності (ст. 133 КЗпП), а ст. 132 КЗпП визначалося, що вагітні жінки, які працювали на підприємствах, звільнялися від роботи на вісім тижнів до й на вісім тижнів після пологів, а ті що працювали в установах – на шість тижнів до й на шість тижнів після пологів.

Вагітні жінки переводилися на більш легку роботу із збереженням попередньої заробітної платні із розрахунку останніх шести місяців роботи. Жінки, які тимчасово втратили свою працездатність через материнство, зберігали за собою місце в установі і на підприємстві, де вони працювали, протягом двох місяців понад відпустку, яку вони отримали внаслідок вагітності і пологів. Ця відпустка не зараховувалася до чергових і додаткових відпусток (ст. 119 КЗпП). Отже, крім чергової двотижневої відпустки робітниця мала отримати ще й шеститижневу або восьмитижневу відпустку.

Кожна вагітна трудяща жінка мала право одержати від органів соцстраху допомогу через вагітність, а також додаткову допомогу на годування дитини, на речі догляду і на похорон (якщо дитина померла). Згідно з Постановою Союзної Ради Соцстраху від 9 травня 1927 р. № 122, право на допомогу за тимчасовою непрацездатністю внаслідок вагітності та пологів жінка мала тоді, коли працювала до звільнення з роботи не менше шести місяців. Цією ж постановою регулювався розмір і порядок надання допомоги внаслідок тимчасової непрацездатності через

вагітність і пологи. З 1 червня 1927 року робітниці, які втратили працездатність, стали отримувати допомогу в розмірі їхнього заробітку, одержаного від роботи з наймів.

Згідно з Постановою Союзнаї Ради Соцстраху від 19 січня 1927 р., застрахована жінка мала право отримати допомогу на дитину, якщо вона працювала до звільнення від роботи через вагітність і пологи не менше шести місяців. Допомога на дитину надавалася і тоді, коли одруження робітниці не було зареєстроване. Необхідно було тільки встановити батьківство дитини судовим або адміністративним порядком. У разі викидня до семи місяців допомогу жінка не отримувала, а допомога на похорон дитини надавалася у розмірі п'ятидесяти відсотків.

Застрахована робітниця втрачала право на допомогу через тимчасову непрацездатність у таких випадках: коли тимчасова непрацездатність настала через те, що робітниця умисно завдала шкоди своєму здоров'ю, щоб отримати допомогу; коли вона використала відпустку не на лікування; коли вона штучно погіршила свій стан, щоб довше діставати допомогу; коли вона без поважних причин не з'явилася на виклик лікарського контролю. Крім того, застраховані втрачали право на допомогу, коли вони своєю непрацездатністю спричинили такими вчинками, як: сп'яніння, бійка, поранення тощо, якщо непрацездатність тривала до трьох днів.

Додаткові перерви запроваджувалися для матерів, що годували немовлят. Згідно зі статтею 134 КЗпП, для матерів, які годують груддю немовлят, належало запровадити крім звичайних перерв ще й додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви повинні бути не рідше, ніж через три з половиною години, і тривати не менше півгодини і зараховувалися в робочий час.

Заборона звільняти вагітних жінок та самотніх жінок, які мали дитину до одного року. Річ у тому, що нова економічна політика передбачала певну самостійність товаровиробників, перехід підприємств на госпрозрахунок, тому витіснення некваліфікованої жіночої робочої сили йшло досить активно. Жінки становили основну масу безробітних. У середині 1920-х років Україна мала в основі аграрне виробництво, крім того, володіла значними потужностями у вугільній, залізрудній, металургійній галузях промисловості. Галузі з традиційним використанням жіночої праці були розвинені значно слабше, тому жіноча зайнятість була достатньо низькою. Так, у важкій промисловості України у 1925 р. жінки становили 12,7%. Їх питома вага падала протягом 1920-х років [19, 80]. Основна маса жінок тут була зайнята на підсобних роботах.

Говорячи про сільськогосподарське виробництво, зазначимо, що воно характеризувалося наявністю декількох напрямів застосування жіночої робочої сили. Кожний з них мав певну специфіку. Поряд із загальними для сільського господарства правовими документами, охорона праці жінок у різних галузях сільського господарства регулювалася відповідними юридичними документами. Позитивною рисою загальних для усіх галузей сільськогосподарського виробництва нормативних документів було урахування соціальної та майнової диференціації жінок при виконанні заходів щодо охорони праці.

Найбільш специфічним напрямом використання жіночої праці у суспільному виробничому секторі сільського господарства була робота жінок за професією механізатора. Охорона праці жінок-трактористок регулювалася Постановою Наркомпраці СРСР від 9 травня 1931 р. за №110 «Про умови праці жінок-трактористок», положення та вимоги якої щодо виконання заходів, скерованих на зменшення негативних наслідків для здоров'я трактористок, не виконувалися.

Одним із напрямів соціального захисту населення була можливість курортного лікування. Направлення на курортне лікування повинно було стимулювати ударництво та соціалістичне змагання, тому добір в оздоровчі заклади проводився не лише за медичними, а й за соціальними ознаками. На літню оздоровчу кампанію 1929 р. для селян через систему НКОЗ УСРР, сільгоспооперації та ВУКС було викуплено 2576 місць у курортних закладах. Лише 30% від цієї кількості місць призначалося для жінок-селянок. Інтенсивність же праці селянок під час проведення колективізації була настільки високою, що вони не встигали відновлювати фізичні та нервово-психічні сили.

Отже, форсований розвиток радянської економіки призвів до кардинальних змін у сфері жіночої зайнятості. Питома вага жінок на виробництві зростає удвічі. Масовий характер застосування жіночої праці, першочерговість залучення жінок до суспільного виробництва за рахунок інших можливостей її реалізації дають нам право говорити про прагматичну, утилітарну політику держави щодо жіноцтва. Зростання жіночої зайнятості в умовах форсованих економічних перетворень не повною мірою підкріплювалося розширенням відповідних форм соціального обслуговування. Особливо це стосувалося медичного обслуговування. Так, у сільській місцевості у 1929 р. медичні пункти були лише у 0,1% колгоспів України, а медичний персонал відмовлявся їхати з великих міст на периферію.

Побутове обслуговування як міста, так і села здійснювалося як силами добровільних громадських організацій, так і силами самих жінок під проводом Організаційної Ради професійних спілок, Народного Комісаріату освіти, Народного Комісаріату охорони здоров'я та Народного Комісаріату соціального забезпечення. Безумовно, позитивним здобутком радянської системи стала державна політика соціальних виплат вагітним працюючим жінкам, але допомога здійснювалася за класовим принципом.

1. Александров А. *Останній рік п'ятирічки і завдання трудячої жінки* / А. Александров. – Х.: Пролетар, 1932.
2. Кругова Л. *Соціалістическое соревнование и его роль в подьеме экономики сельского хозяйства: Дис...к.э.н.* / Л. Кругова. – Х., 1954.
3. Бадмаева Социально-психологические особенности социалистического соревнования / Б. Бадмаева, Б. Бочков. – М.: Профиздат, 1977.
4. Гордієнко Л. *«Ликвидация безработицы в Украинской ССР (1921-1930 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук. спец. (07.00.02)»* / Л. Гордієнко. – К., 1975.
5. Сахарова Н. *Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства* / Н. Сахарова. – К.: Вища школа, 1973.
6. Михайлюк В. *Легенды и правда о женском труде* / В. Михайлюк. – М.: Политиздат, 1981.
7. Кісь О. *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні* // За ред. Л. Смоляр // Україна модерна. – 2000 – № 4-5.

8. Женщины мира в борьбе за социальный прогресс. – М.: Мысль, 1972.
9. Роцин С. Занятость женщин в переходной экономике России / С. Роцин. – М.: Изд. фирма «ТЭИС», 1996.
10. Законодательные акты о труде. – К.: Политиздат Украины, 1976.
11. Известия УП НКГ. – 1925. – № 20.
12. Известия УП НКГ. – 1925. – № 45.
13. Трофименко Л. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні / Л. Трофименко. – Автореферат: Одеса. – 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/17975.html>.
14. Известия ЦИК. – 1926. – № 135
15. Известия УП НКГ. – 1923. – № 11/35.
16. Известия УП НКГ. – 1923. – № 15 – 16.
17. Известия НКГ СССР. – 1926. – № 1.
18. Известия НКГ СССР. – 1925. – № 37-38.
19. Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Т. П. Шарова. – Одесса, 1990.

В.А. Ильиных

ХЛЕБНЫЙ РЫНОК УКРАИНСКОЙ ССР В 1924/25 Г.: КОНЪЮНКТУРА И ПОЛИТИКА

Проаналізовано кон'юнктурні особливості заготівельного хлібного ринку Української РСР у 1924/25 р. Виявлено етапи і тенденції політики радянської держави щодо його регулювання.

Ключові слова: неп, хлібозаготівлі, ринок, кон'юнктура, державне регулювання, селянство.

The article analyses the peculiarities of the situation on the procurement of grain market of the Ukrainian SSR in 1924/25. Identifies the stages and tendencies of the policy of the Soviet state for its regulation.

Key words: NEP, grain reserves, market conditions, government regulation, the peasantry.

Исследование рассматриваемой проблемы имеет важное научно-теоретическое значение. Хлебный рынок являлся и центральным звеном реформирования экономических отношений, и основной сферой столкновения интересов господствующего в стране режима и крестьянства. Он представлял собой ту совокупность экономических и политических отношений, в которой в максимально возможной степени заложены сущность, содержание и основные противоречия нэпа. Практическая значимость анализа связана с необходимостью выявления и использования исторического опыта регулирования сельскохозяйственного рынка в современных условиях.

Объектом исследования в настоящей работе выступают заготовительный рынок хлебопродуктов Украинской ССР, составлявший территориальную часть общесоюзного рынка. Предметом анализа являются конъюнктура хлебного рынка республики в 1924/25 г. и политика его государственного регулирования.

В советской историографии основное внимание уделялось освещению хлебозаготовок в начале и конце 1920-х гг. В постсоветский период исследователи стали больше внимания уделять хлебному рынку середины десятилетия. Однако особенности отдельных хлебозаготовительных кампаний и их региональная

специфика все еще остаются недостаточно изученными. Автор статьи ставит целью исследовать особенности хлебного рынка УССР в 1924/25 г.

В 1922/23 – 1923/24 гг. хлебооборот в СССР строился на принципах «двухэтажной» экономики. Сохранялись остатки мобилизационной системы: часть продукции отчуждалась у производителей безвозмездно и распределялась в централизованном порядке. Вместе с тем значительные и все более возрастающие (из-за сокращения как абсолютных, так и относительных размеров натурального налога) объемы зерна закупались у крестьян на рынке. Регулирование заготовительного рынка в этот период осуществлялось экономическими методами. Закупочные цены формировались преимущественно по рыночным законам. Административные ограничения деятельности частного практически отсутствовали. Столь либеральное отношение к хлебному рынку со стороны советского руководства было следствием выгодного для государства низкого уровня закупочных цен, которые установились в связи с относительно высокими урожаями, неразвитым в силу обнищания населения спросом и давлением на рынок значительных объемов фактически бесплатного для государства продналогового зерна.

В 1923/24 г. коммерческие закупки плановых государственных и кооперативных организаций в СССР составили 325,1 млн пуд. На территории Украинской ССР было приобретено 120,2 млн пуд. (37%) [1, 2]. Подготовка к хлебозаготовительной кампании 1924/25 г. началась в условиях продолжающегося восстановления зернового производства. Увеличение размеров посевных площадей позволяло ожидать, что осенью может быть собран неплохой урожай. Государство планировало увеличить размеры централизованных хлебозаготовок. Регулирование хлебного рынка должно было осуществляться экономическими («нэповскими») методами.

Однако в середине лета конъюнктура рынка коренным образом изменилась. Засуха привела к неурожаю в ряде зернопроизводящих регионов европейской части СССР, включая Восточную Украину. Неурожай 1924 г. был менее значителен, чем в 1921 г. Тем не менее призраком великого голода зимы 1921/22 г. не был забыт и вызвал панику в засушливых районах. Началась массовая скупка зерна и муки крестьянами. Вывоз хлеба из деревни на рынки практически прекратился. Хлебные цены в июне сделали резкий скачок вверх. На территории Украинской ССР стоимость пуда пшеницы за месяц увеличилась с 1 р. 19 к. до 1 р. 46 к., пуда ржи – с 78 коп. до 1 р. 1 к. [2, 218–220]. Рост цен в неурожайных районах мог вызвать цепную реакцию на остальной территории страны и подорвать финансовую стабильность. В этих условиях государство было вынуждено выделить из своих запасов значительные партии зерна и муки и реализовать их в неурожайных районах по ценам более низким, чем рыночные.

Ажиотажный спрос был сбит, цены стабилизировались и начали снижаться. Однако угроза их неконтролируемого роста осталась. Для предотвращения подобного развития событий советское руководство обязало государственных и кооперативных заготовителей снизить закупочные цены до устанавливаемых центральными